Artykuł nadesłany 10 czerwca 2018 r.
zaakceptowany 28 grudnia 2018 r.

doi.org/10.20883/amp.2018/17

Farmaceutyczno-lekarska socjotopografia Poznania w okresie międzywojennym

Pharmaceutical-medical sociotopography of Poznan in the interwar period

Anna Grzesiak

Kościan

Streszczenie: Prezentowany artykuł stanowi studium na temat zależności między rozwojem struktur społecznych a rozlokowaniem poszczególnych grup społecznych w przestrzeni geograficznej miasta Poznania w pierwszej połowie XX wieku. W badaniu uwzględniono farmaceutów i lekarzy. Podstawą studium jest analiza danych pozyskanych z ksiąg adresowych, abonenckich i spisów urzędowych miasta Poznania wydanych w dwudziestoleciu międzywojennym.

Abstract: The presented article is a study on the relationship between the development of social structures and the deployment of various social groups in the geographical space of the city of Poznan in the first half of the 20th century. In this investigation pharmacists and doctors were taken into account. The primary sources for this study are address books, subscriber books, and official censuses of the city of Poznan from the interwar period.

Słowa kluczowe: medyczno-farmaceutyczna socjotopografia, Poznań, XX w., aptekarze, apteki

Key words: medico-pharmaceutical sociotopography, Poznan, 20th century, pharmacists, pharmacies

Wprowadzenie

Pojęcie socjotopografii odnosi się do relacji między strukturami społecznymi a rozlokowaniem poszczególnych grup społecznych w przestrzeni geograficznej, w tym wypadku przestrzeni geograficznej miasta. Ma ona na celu przedstawić zależność między strukturami społecznymi a geografiami miasta, czyli przestrzenią fizyczną¹. Odtworzenie socjotopografii Poznania w odniesieniu do lekarzy i farmaceutów w dwudziestoleciu międzywojennym było możliwe dzięki analizie informacji pozyskanych z wydawanych w języku polskim ksiąg adresowych oraz spisów urzędowych

* Dziękuję anonimowym recenzentom oraz prof. dr hab. Anicie Magowskiej za cenne uwagi, które pozwoliły na poszerzenie interpretacji analizowanego materiału źródłowego.

¹ Ł. Filipiński, *Socjotopografia Torunia w okresie międzywojennym w świetle analizy ksiąg adresowych z 1923 i 1932 roku*, „Rocznik Toruński”, 2016, s. 107.

i abonenckich. Analizując informacje dotyczące zamieszkania lekarzy i farmaceutów, można zauważyć centralizację tych osób w Śródmieściu, które stanowiło najbardziej pożądaną dzielnicę ze względu na rozwiniętą komunikację miejską, dostęp do infrastruktury (m.in. szpitali, aptek, urzędów), działające tam instytucje kultury itp. Z czasem przedstawiciele wymienionych zawodów zaczęli zamieszkiwać także w innych dzielnicach Poznania, wybierając na swoje mieszkanie Jeżyce, Łazarz czy Wilde. Jednak zanim przejdziemy do rozważań na temat farmaceutycznej socjotopografii Poznania w okresie międzywojennym należy zapoznać się z sytuacją przestrzenno-demograficzną oraz sanitarno-zdrowotną miasta w wieku XIX oraz XX.

Przemiany przestrzenno-demograficzne w XIX i pierwszych dekadach XX wieku

Na przełomie XVIII i XIX wieku wskutek różnych klęsk elementarnych i wojen Poznań uległ dużym zniszczeniom. W tym czasie spadła także liczebność ludności miejskiej². Nie dziwi zatem, że w 1793 roku podczas włączenia Poznania do tzw. Prus Południowych zaborca zaczął myśleć o całkowitej przemianie urbanistycznej miasta. Jak podaje Andrzej Wędzki:

Dużą rolę w dalszych przeobrażeniach, zarówno w układzie przestrzennym, jak i w budowie Poznania, odegrał katastrofalny pożar, który wybuchł 15 kwietnia 1803 roku w dzielnicy żydowskiej, gdzie było dużo budynków drewnianych i krytych łatwo palnymi materiałami. W krótkim czasie objął on znaczną część północno-wschodniej części Starego Miasta [...]³.

Aby zapobiegać takim sytuacjom, została utworzona specjalna komisja, zwana Retablissementkommission. Członkiem komisji został Ferdinand Triest, inspektor budowlany Naczelnego Dworskiego Urzędu Budowlanego w Berlinie. Główną regulacją był dokument z dnia 15 czerwca 1803 roku „Regulamin restauracji budowli części miasta Poznania z dnia 15 IV 1803 r. pogorzałej, jako też rozszerzenie tegoż miasta”⁴. Zmiany dotyczyły m.in. wyznaczania nowych terenów pod zabudowę. W późniejszym czasie, czyli od 1807 roku, Poznań w wyniku zawieruchy wojennej i przekształceń politycznych został wcielony do Księstwa Warszawskiego (okres Księstwa Warszawskiego trwał w latach 1807-1815) i do 1815 roku podlegał władzy rosyjskiej. Ten burzliwy okres nie sprzyjał rozbudowie Poznania. Rozwój budownictwa był w czasach włączenia miasta do Księstwa Warszawskiego bardzo ograniczony, niemal ustał, ale już wtedy uwidoczniło się obronno-strategiczne znaczenie Poznania⁵. Po upadku Księstwa Warszawskiego dzięki porozumieniom Kongresu Wiedeńskiego miasto

² A. Kaniecki, *Rozwój gospodarczy Poznania*, [w:] *Poznań, Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004, s. 210.

³ J. Wędzki, *Rozwój przestrzenny miasta w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Poznania*, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 95.

⁴ Tamże, s. 96.

⁵ Tamże, s. 100-110.

zostało stolicą nowo utworzonej prowincji, tzw. Wielkiego Księstwa Poznańskiego, znowu pod panowaniem Prus⁶. Na rozwój przestrzenny miasta po 1815 roku miała wpływ jego lokalizacja, gdyż Poznań znajdował się niecałe 60 km od granicy rosyjskiej i z tego powodu stał się miastem garnizonowym z twierdzą.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i powrocie miasta do Rzeczypospolitej, istotnym aspektem było zorganizowanie, w 1921 roku, pierwszego Targu Poznańskiego, co przyczyniło się do kolejowego połączenia miasta z Warszawą i wzniesienia budynków targowych. W kolejnych latach skupiono się na rozwoju terenów prawobrzeżnych miasta. W 1923 roku władze wystąpiły do ministerstwa z siedzibą w Warszawie z prośbą o przyłączenie 17 jednostek osadniczych znajdujących się dookoła Poznania. Można na podstawie tych decyzji stwierdzić, że władze miejskie prowadziły politykę dalekosiężną i dynamiczną. Ostatecznie wybrano tylko 7 z 17 jednostek; były to gminy: Główna, Komandoria, Rataje, Starołęka Mała, Dębiec, Winiary oraz dworski obszar Naramowic. Dzięki temu prawobrzeżne granice Poznania zostały poszerzone. Władze miejskie zapewniały mieszkańców nowo włączonych obszarów:

Będziemy się troszczyć o rozwój waszych dzielnic, [...] będziemy się starali złączyć was ściśle ze śródmieściem, jak złączono niegdyś tak samoistne gminy jak Łazarz, Jeżyce, Wildę i Górczyn, [...] w miarę środków finansowych będziemy się starali o podniesienie szkolnictwa, o zaspokojenie potrzeb ubogich [...]⁷.

W 1907 roku powierzchnia Poznania wynosiła 3390 ha, natomiast już w 1925 roku tereny miasta liczyły 6625 ha, przy czym 4733 ha, czyli aż 71,5% był to obszar lewobrzeżny, a 1891 ha (28,5%) prawobrzeżny. Wstępny projekt rozwoju przestrzennego w latach 1924-1931 był prowadzony przez Wydział Rozbudowy Miasta pod kierownictwem Sylwestra Pajzderskiego. W realizacji planu wykorzystano prace wielu wybitnych architektów. Koncentrowały się one głównie na budownictwie mieszkaniowym oraz na zapewnieniu miastu obszarów zieleni. Równie ważne było odciążenie dworca głównego od tras pociągów towarowych, przeniesienie stacji towarowej w nowe miejsce oraz uporządkowanie linii kolejowych. Intensywne działania koncentrowały się na ułatwieniu komunikacji między lewo- i prawobrzeżną stroną Poznania, władze dążyły także do utworzenia bocznic kolejowych dla zakładów przemysłowych i fabryk. Już wtedy obywatele pragnęli oddzielić strefę przemysłową od osiedli mieszkaniowych skupiając się na aspektach zdrowotnych.

Wznoszono nowe obiekty sportowe oraz rekreacyjne np. Stadion Miejski, powstawały nowe budynki mieszkalne przy ul. Głogowskiej oraz przy ul. Roosevelta z zapleczem rozrywkowym, a więc kinem „Bałtyk”. W 1931 roku doszło do zmiany kierownika Wydziału Rozbudowy Miasta; został nim Władysław Czarnecki, który utworzył Pracownię Urbanistyczną. Opracowano w niej wiele planów i projektów.

⁶ M. Jaffe, *Księstwo Warszawskie i konstytucja municypalna 1806-1832*, [w:] *Poznań pod panowaniem Pruskim*, Poznań 2012, s. 123-124.

⁷ Z. Ostrowska-Kęblińska, *Architektura i budownictwo w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Poznania...*, s. 102-110.

Aby poprawić jakość rozbudowy Poznania, Czarnecki zatrudnił kilku architektów, których zadaniem było w sposób właściwy zagospodarować „dzielnice urbanistyczne”. Na drodze do pełnego sukcesu, a zwłaszcza przekształcenia prawobrzeżnych terenów w metropolitarną dzielnicę Poznania, stanął głównie czynnik finansowy. Wszystkie inwestycje były bardzo kosztowne, wymagały zaangażowania wielu osób i instytucji, w tym prezydenta miasta, działającego bardzo efektywnie Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, architektów oraz realizatorów ich projektów. Kolejny etap rozwoju miasta został przerwany wybuchem II wojny światowej⁸.

Podsumowując kolejne etapy rozwoju przestrzennego Poznania, można zauważyć wyraźną metamorfozę, jaką miasto przeszło w XIX i pierwszej połowie XX wieku. W XIX wieku powstania i wojny spowodowały wiele zniszczeń, a fortyfikacje i rzeka Warta stały się swoistymi granicami Poznania, powodując m.in. utrudnienia komunikacyjne. Już władze pruskie dokonały pierwszych zmian urbanistycznych i rozbudowy Poznania, dążąc „do stworzenia miasta funkcjonalnego i przyjaznego człowiekowi”⁹. Planiści tworząc sukcesywnie nowe dzielnice i ulice oraz rozbudowując zakłady przemysłowe, powodowali, że powstawał nowy układ urbanistyczny miasta, akceptowany przez wszystkich jego obywateli. Istotnymi hamulcami, które ograniczały modernizację urbanistyczną miasta, były jej wysokie koszty, niespokojna sytuacja polityczna, a także brak zgodności obywateli Poznania co do ostatecznego kształtu zmian.

Skupiając się na przemianach demograficznych, można zauważyć, że liczba mieszkańców Poznania wzrastała. Wiązało się to ze stwarzaniem coraz to lepszych warunków mieszkaniowych i zawodowych ludności, przede wszystkim Niemcom, a tym samym zapewnianiem możliwości awansu społecznego i wzbogacenia. Na coraz wyższym poziomie były także opieka zdrowotna i higiena miejska. Na przełomie XIX i XX wieku miasto stopniowo uwalniało się ze sztywnych fortyfikacji, rozbudowywano komunikację, pojawiały się możliwości wykupu budynku czy wzniesienia willi albo rezydencji. Pewną poprawę warunków życia niekiedy odczuła nawet biedota miejska.

Wśród mieszkańców Poznania dominowały kobiety, co mogło być związane ze spokojniejszym trybem ich życia (a tym samym możliwością dożycia późnej starości), a także z przymusowym wcielaniem mężczyzn do armii pruskiej i ich uczestnictwem w walkach zbrojnych, z których nie wszyscy wracali żywi.

Sytuacja sanitarno-zdrowotna Poznania w XIX i pierwszych dekadach XX wieku

W XIX wieku w całej Europie przeprowadzano akcje edukacyjne, które miały spowodować poprawę stanu higienicznego i warunków sanitarnych miast. Elity społeczne wspierane przez władze administracyjne, między innymi lekarze i przedstawiciele

⁸ M. Mrugalska-Banaszak M., *Rozwój przestrzenny Poznania*, [w:] *Dzieje Poznania*, t. 2, cz. 1, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 817-825.

⁹ J. Wędzki, *Rozwój przestrzenny miasta...*, s. 101.

le duchowieństwa, prowadziły agitację na rzecz schludnego wyglądu domów i ulic miast oraz codziennego stosowania mydła i wody. Czystość moralną identyfikowano z czystością fizyczną¹⁰.

Zła sytuacja sanitarno-zdrowotna Poznania w XIX wieku zwiększała umieralność mieszkańców miasta. Poznaniacy tracili życie dotknięci różnego rodzaju klęskami elementarnymi oraz głodem, brakiem dostępu do czystej wody pitnej czy wskutek niestosowania się do zaleceń higienicznych. Władze Poznania ze względu na jego lokalizację nad Wartą i Bogdanką musiały czasem sięgać po drastyczne środki. Trzeba bowiem pamiętać, że wskutek lokacji miasta w dolinie Warty aż do połowy wieku XX mieszkańcom Poznania groziły wybuchy epidemii malarii. Kolejną bardzo uciążliwą chorobą zakaźną dotykającą Poznań była cholera, której pierwsze epizody zanotowano w 1831 roku. W warunkach braku zaopatrzenia wszystkich mieszkańców w czystą wodę, zwłaszcza wśród biedoty, szerzyły się także dur brzuszny oraz czerwonka, na które najbardziej podatni byli ludzie wyniszczeni wojnami i głodem. Zła sytuacja sanitarna została opanowana dopiero pod koniec XIX wieku, gdy władze poprawiły jakość wody pitnej (m.in. poprzez założenie wodociągów) i wzrósł poziom higieny ludności¹¹.

W pierwszej połowie XIX wieku w Poznaniu wiele kobiet umierało z powodu powikłań ciąży, porodu lub połogu. W 1848 roku wprowadzono zasady higieny i antyseptyki¹², które znacząco obniżyły śmiertelność położnic¹³. Już w tamtych czasach zdawano sobie sprawę ze znaczenia profilaktyki, dlatego władze pruskie wprowadziły obowiązkowe szczepienia przeciw ospie i objęły nadzorem medycznym szpitale, które wcześniej pełniły funkcję przytulisk dla biedoty oraz miejsc izolacji ofiar epidemii.

W pierwszej połowie XX wieku systematycznie rosła liczba personelu medycznego (lekarzy, pielęgniarek, położnych, aptekarzy) oraz placówek medycznych. Poznań dysponował wtedy szpitalem wojskowym oraz ośmioma szpitalami cywilnymi. W 1911 roku powstał drugi w Poznaniu (pierwszy znajdował się przy dzisiejszej ulicy Libelta) szpital diakonisek przy ul. Wiktorii (współcześnie ul. Przybyszewskiego). „W 1835 roku było w mieście 26 lekarzy, czyli jeden na 1200 mieszkańców, w 1914 roku 140, czyli jeden na 1028 poznaniaków. Stawiało to Poznań na jednym z pierwszych miejsc w Rzeszy Niemieckiej”¹⁴. Kolejno powstawały szpital garnizonowy i żydowski, dziecięcy św. Józefa, siostr miłosierdzia przy ul. Długiej, sanatorium przy ul. Łkowej i klinika kobieca na ul. Polnej.

Na przełomie wieku XIX i XX wprowadzono ubezpieczenia zdrowotne obligatoryjne. Opieka medyczna była niezbędna ze względu na bliskość rzeki Warty, a przede wszystkim Bogdanki, która niosła nieczystości ze wsi Jeżyce. Poznaniakom często doskwierały przeziębienia, bronchit oraz malaria, a także choroby weneryczne¹⁵.

¹⁰ A. Kaniecki, *Rozwój gospodarczy Poznania...*, s. 488.

¹¹ Tamże, s. 501.

¹² Ojcem antyseptyki był węgierski lekarz praktykujący w Wiedniu, Ignaz Semmelweis (1818-1865), który jako pierwszy w historii nakazywał lekarzom myć ręce (w roztworze chloru) przed udaniem się do rodzącej. Za swoje poglądy został wyśmiany przez współczesnych mu lekarzy.

¹³ M. Kędelski, *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Poznania...*, s. 262-263.

¹⁴ Tamże, s. 313.

¹⁵ Tamże, s. 314.

Władze miasta, rozmaite bractwa, związki rzemieślnicze i prywatne fundacje kładły rosnący nacisk na higienę poznaniaków. Warto wspomnieć, że w domach pojawiały się pierwsze łazienki, dostępne były środki czystości, tj. proszki i szczoteczki do mycia zębów, działały także łaźnie publiczne. Szybkie tempo poprawy stanu sanitarnego oraz rozwoju infrastruktury opiekuńczo-medycznej obserwowano również w dwudziestoleciu międzywojennym¹⁶.

Socjotopografia zawodu lekarza i farmaceuty w Poznaniu w dwudziestoleciu międzywojennym w świetle ksiąg adresowych (ze szczególnym uwzględnieniem farmaceutów)

Podstawę analizy stanowią dane pozyskane z ksiąg adresowych miasta Poznania za lata 1923-1939. Uzupełniają je dane z urzędowych spisów pracowników medycznych i ksiąg abonenckich, które miały charakter dopełniający do ksiąg adresowych. Ponieważ wymienione księgi obejmują tylko wybrane lata (co wynika z faktu, że nie były wydawane co roku), analiza obejmuje rozkład przestrzenny przedstawicieli zawodów medycznych i okołomedycznych oraz wybranych instytucji świadczących usługi medyczne w Poznaniu wyłącznie w okresach, w których księgi były wydawane. Źródłami historycznymi, które przyczyniły się do sporządzenia tego opracowania, były księgi wymienione w tabeli 1.

Na podstawie danych adresowych uzyskanych z tych ksiąg przypisano przedstawicieli zawodu aptekarskiego do miejsca w przestrzeni miejskiej. Zazwyczaj przedstawiciele profesji medycznych sąsiadowali ze sobą, zamieszkując te same dzielnice.

Analizowane księgi adresowe z dwudziestolecia międzywojennego zawierały takie informacje, jak: imię i nazwisko danej osoby, wykonywany zawód, charakter placówki (czy jest to instytucja prywatna, czy państwowa) oraz dokładny adres. Wszystkie wymienione w tabeli nr 1 księgi adresowe zostały wydane w języku polskim. Analiza ksiąg z kolejnych lat pozwoliły zaobserwować, w jakim kierunku ewoluowały dzielnice Poznania¹⁷.

Wiarygodność informacji zawartych w tych księgach zależała od wielu czynników, przede wszystkim od osób odpowiedzialnych za spisywanie danych, poziomu wykształcenia tych osób i dbałości o dalsze uzupełnianie pozyskanego materiału¹⁸. Interesujący jest fakt, że tylko w najstarszych księgach adresowych miasta Poznania wymieniano dużą liczbę adresów lekarzy i aptekarzy. Działo się tak najprawdopodobniej dlatego, że funkcję informacyjną w tamtych czasach spełniała przede wszystkim prasa codzienna. To właśnie w niej w dziale ogłoszeń podawano informacje dotyczące miejsc praktykowania i jednocześnie zamieszkania aptekarzy, dentyków,

¹⁶ A. Kaniecki, *Rozwój gospodarczy Poznania...*, s. 560.

¹⁷ Na temat możliwości analitycznych, jakie daje materiał z ksiąg adresowych, zob. np. Ł. Filipiński, *Socjotopografia Torunia...*, s. 112.

¹⁸ A. Zielińska-Nowicka, *Źródła do badania zagadnień demograficznych i socjotopograficznych w XIX-wiecznym Toruniu*, „Rocznik Toruński” 2008, s. 162.

Tabela 1: Księgi adresowe miasta Poznania w dwudziestoleciu międzywojennym

TYP ŹRÓDŁA	PEŁNY TYTUŁ ŹRÓDŁA
Księga adresowa Poznania XX w.	Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential) z 1923
	Urzędowy spis lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej z 1924/1925 roku
	Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential) z 1926 roku
	Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej Okręgu Poznańskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów z 1926 roku
	Urzędowy spis abonentów sieci telefonicznej Okręgu Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Poznaniu 1926-27
	Księga adresowa miasta stołecznego Poznania na rok 1933
	Księga adresowa dla handlu-przemysłu-rzemiosła stoł. M. Poznania zawierająca alfabetyczny spis adresów wszelkich przedsiębiorstw handlowych przemysłowych oraz warsztatów rzemieślniczych z lat 1936/1937
	Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy-dentystów, farmaceutów, felcerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentystycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecznych, ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny Cz.III. Farmaceuci, z 1939
	Spis abonentów telefonów m. st. Poznania z uwzględnieniem branż i zawodów z roku 1939

Oprac. własne na podstawie: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/text?id=addressbuch>

lekarzy, chirurgów itp.¹⁹. Prasa codzienna była tania, natomiast zakup książki adresowej zawsze wiązał się z poniesieniem wyższych kosztów. Jak się okazało, książki były bardzo wybiórcze. Co istotne, nazwy placówek oraz nazwiska aptekarzy wielokrotnie pokrywały się w kolejnych latach. W księgach adresowych nie pojawiały się informacje o osobach, które odmówiły upublicznienia swoich danych. Dokładniejszym źródłem do badań socjotopograficznych okazały się spisy urzędowe przedstawicieli danego zawodu, w ich przypadku nikt nie mógł odmówić podania wymaganych informacji.

Analizując źródła, należy nadmienić, iż przed odzyskaniem niepodległości lekarze i aptekarze wybierali na swoje miejsce pracy i zamieszkania głównie Śródmieście²⁰.

¹⁹ Zob.: M. Zdrojewska-Nowak, *Produkty lecznicze i wyroby medyczne reklamowane na łamach „Gazety Toruńskiej” (1867-1921). Wybrane przykłady*, „Rocznik Toruński” 2016, s. 205-224; <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-348da56a-e4cb-40a6-9557-e88a8a868a19?q=bwmeta1.element.cejsh-84fc94c4-6f45-4037-a321-8e1dbcd8ff9;7&qt=CHILDREN-STATELESS> (dostęp: 06.06.2018). Na podstawie pracy magisterskiej obronionej na Wydziale Farmaceutycznym UMP.

²⁰ Zob. więcej: niepublikowana praca magisterska mojego autorstwa: *Farmaceutyczna socjotopografia Poznania w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Uniwersytet Medyczny im. K. Marcinkowskiego, Poznań 2018. Praca przygotowana pod kierunkiem K. Pękackiej-Falkowskiej w Katedrze i Zakładzie Historii i Filozofii Nauk Medycznych, Wydział Lekarski I.

Tu znajdowało się wiele wytwornych kamienic, kościołów i instytucji, a także szpital sióstr miłosierdzia i inne placówki medyczne. Ulice były ze sobą połączone, a niektóre z nich, np. św. Marcin, posiadały przystanki tramwajowe, co ułatwiało dotarcie pacjentom z różnych części miasta. Dzielnica była zamieszkiwana przez zamożnych obywateli, którzy zazwyczaj byli właścicielami kamienic. Oddzielone od Śródmieścia rzeką Wartą Chwaliszewo było również dobrą lokalizacją z perspektywy lekarzy i farmaceutów. Na pozostałych obrzeżach miasta aptek było mniej, na co mogli uskarżać się mieszkańcy. Chwaliszewo było położone blisko rzeki, co zdecydowanie podnosiło ryzyko infekcji czy chorób, a więc prowadzenie apteki było uzasadnione.

„Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential)” z 1923 roku pokazuje, że trend wybierania Śródmieścia jako miejsca zamieszkania i pracy wynikał z odziedziczonej po czasach pruskich lokalizacji aptek. Tę dzielnicę zamieszkiwała większość aptekarzy, którzy

Mapa 1. Miejsca zamieszkania aptekarzy w Poznaniu w 1923 roku

Źródło: oprac. własne na podstawie Książki adresowej miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential), Poznań 1923.

Tabela 2. Wykaz aptekarzy wraz z miejscami pracy i zamieszkania w Poznaniu w 1923 roku

Nazwisko	Imię lub jego inicjał	Określenie zawodu	Miejsce pracy	Ulica	Numer domu
Altmann	Józef	Współwłaściciel apteki „Czerwonej”	Apteka „Czerwona”, Rynek 37	Mickiewicza	24
Amrogowicz	Alfons	Właściciel apteki „Zielonej”	Apteka „Zielona”, ul. Wrocławska 31	Wrocławska	31
Becker	Walerja	Wdowa po aptekarzu, właścicielka apteki św. Marcińskiej	Właścicielka apteki przy ul. Św. Marcin 18	Św. Marcin	18
Bethge	Roman	Nabywca w 1922 r. apteki św. Marcińskiej	Apteka św. Marcińska, ul. Św. Marcin 18	Pl. Nowomiejski	3
Bock	Fritz	Właściciel apteki „Fortuna”	Apteka Fortuna, ul. Górna Wilda 96	Górna Wilda	96
Bohlen	Maksymilian	Aptekarz		Przecznica	5
Buczkowski	Stanisław	Aptekarz		Piekary	8
Cegielski	Henryk	Właściciel apteki „Pod Eskulapem”	Apteka „Pod Eskulapem”, ul. Wielka Rycerska 13 (dziś Plac Wolności)	Śniadeckiego	17
Ciesielski	Stanisław	Aptekarz		Wielkie Garbary	29
Czarnikau	Izydor	Współwłaściciel apteki „Czerwonej”	Apteka „Czerwona”, Rynek 37	Mickiewicza	29
Dalski	Marjan	Właściciel apteki „Pod Złotym Lwem”	Apteka „Pod Złotym Lwem”, Rynek 75	Stary Rynek	75
Eppen	Ferdynand	Właściciel apteki „Św. Piotra”	Apteka „Św. Piotra”, ul. Półwiejska 1	Półwiejska	1
Gertych	Józef	Aptekarz		Łazarska	13
Górski	Marcin	Aptekarz		Skarbowa	3
Holec	Mieczysław	Właściciel apteki w Stęszewie, od 1929 r. dzierżawca apteki w Głównej		Aleja Marcin-kowskiego	5
Klose	Fryd.	Właściciel apteki „Sapieżyńskiej”	Apteka „Sapieżyńska”, róg Placu Sapieżyńskiego i ul. Pocztowej	Pocztowa	31
Koffer	Teofil	Właściciel apteki „Św. Łazarza”	Apteka „Św. Łazarza”	Strusia	9
Kosicki	Wawrzyn	Aptekarz		Słowackiego	34
Laube		Aptekarz		Skarbowa	4
Majorowicz	Antoni	Właściciel apteki „Mickiewicza”	Apteka „Mickiewicza”, ul. Mickiewicza 22	Mickiewicza	22
Marcinkowski	Władysław	Właściciel apteki „Pod Koroną”	Apteka „Pod Koroną”, ul. Górna Wilda 61	Górna Wilda	61
Menger	Robert	Do 1922 r. właściciel apteki „Hohenzollern-Apotheke”, potem znanej jako apteka „Mickiewicza”	Do 1922 r. apteka znana później jako „Mickiewicza”	Mickiewicza	22

Michel	Karol	Właściciel apteki „Saxonia”	Apteka „Saxonia”, ul. Głogowska 74	Chelmońskiego	9
Morawski	Wacław	Właściciel apteki „Pod Gwiazdą”	Apteka „Pod Gwiazdą”, ul. Kraszewskiego 12	Kraszewskiego	12
Morawski	(Wacław?)	Aptekarz	Składnica sanitarna i apteka kas chorych	Al. Marcinkowskiego	24
Szymański	Leon	Właściciel apteki „Pod Białym Orłem”	Apteka „Pod Białym Orłem”, Rynek 41	Stary Rynek	41
Walkowski	I.	Właściciel apteki „Chwaliszewskiej”	Apteka „Chwaliszewska”, Chwaliszewo 76	Chwaliszewo	76

Źródło: oprac. własne na podstawie: Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential), Poznań 1923; Materiały do historii aptek wielkopolskich, t. I, zestawili i opracowali L. Kostrzeński, Warszawa 1929, *passim*.

w większości byli właścicielami koncesji na prowadzenie apteki i kamienic, w jakich były one zlokalizowane.

Aptekarze mieszkali i prowadzili apteki także na Jeźcach, Wildzie, Łazarzu i Chwaliszewie. Aptekarze mieszkali przy założonych w czasach pruskich aptekach lub takich, na które koncesje sami uzyskali.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości w każdej dzielnicy Poznania mieszkali też lekarze, którzy zwykle zamieszkiwali blisko swych miejsc pracy, szpitali lub katedr, klinik i zakładów Uniwersytetu Poznańskiego. Niektórzy uzyskiwali mieszkanie służbowe w tym samym budynku, w którym pracowali, tak jak prof. Stefan Różycki i prof. Adam Wrzosek. Niektórzy pracownicy naukowci Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego korzystali z mieszkań wynajmowanych dla nich przez uczelnię, dlatego trudno jest komentować lokalizację ich domów i mieszkań. Część lekarzy prowadziła prywatną praktykę, z którą łączyły się przede wszystkim wizyty w domach pacjentów. W międzywojennym Poznaniu lekarzy było prawie czterokrotnie więcej niż aptekarzy.

Księgi adresowe z lat 1926, 1933 i 1936 wymieniają w większości tych samych aptekarzy co spis z 1923 roku oraz takie same lokalizacje aptek. Nie ma w nich za to aptekarzy niemieckich, którzy po kilku latach życia w niepodległej Polsce zdecydowali się na sprzedaż apteki i wyjazd do Niemiec.

Ciekawszym źródłem jest „Urzędowy spis lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej”²¹ z roku 1924/1925. W spisie wymieniono 18 aptekarzy zamieszkałych w Poznaniu, w tym 11 osób posiadających koncesję osobistą, 2 osoby posiadające koncesję sprzedażną, 5 posiadających przywilej na prowadzenie apteki oraz aż 27 aptek. W czasach przedrozbiorowych aptekarz musiał przedstawić odpowiednie dokumenty świadczące o przygotowaniu zawodowym do prowadzenia apteki, a podstawą jej założenia mógł być jedynie dziedziczny przywilej królewski. Po zajęciu Poznania przez Prusaków podstawowym aktem prawnym

²¹ <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=102800&from=publication>

Mapa 2. Miejsca zamieszkania lekarzy w Poznaniu w 1923 roku

Źródło: oprac. własne na podstawie: Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential), Poznań 1923.

Tabela 3. Wykaz lekarzy poznańskich wraz z ich miejscami pracy i zamieszkania w 1923 roku

Nazwisko	Imię lub jego inicjał	Instytucja państwowa, z którą związany był dany lekarz	Ulica	Numer domu
Adamczewski	Ludwik		Aleja Marcinkowskiego	2
Adamczewski	Stefan		Młyńska	4
Ambrożewicz	Piotr		Wierzbicice	14
Bajoński	Jan	Uniwersytet Poznański, Szpital Położniczy	Polna	17
Balachowski	Alfons		Mazowiecka	6
Bieszkówna	Helena	Szpital Miejski	Szkolna	
Bochyński	Zygmunt		Kramarska	19/20
Bolewski	Tadeusz		Św. Marcin	51

Brodniewicz	Kazimierz		Górna Wilda	80
Buxakowski			Wierzbicice	66
Caro	Leopold		Masztalarska	1//2
Cetkowski	Henryk		Głogowska	107
Chłapowski	Antoni		Stary Rynek	45
Chmielewski	Sew.		Stary Rynek	45
Chrzanowski	Józef		Św. Marcin	39
Ciecierski	Antoni		Zielona	1
Cobliner			Rzeczypospolitej	3
Cohn	G.		Pocztowa	5
Dąbrowski	Stefan	Uniwersytet Poznański, Katedra Chemii Fizjolo- gicznej	Grottgera	3
Donat	Zygmunt		św. Marcin	41
Dziulikowska	Cecylia		Pocztowa	33
Dziulikowski	Józef		Pocztowa	33
Fechner	Maksymilian		Górna Wilda	61
Fuchs	Jan		Przecznica	4
Galewski	Mojżesz		Wielka	7
Gałdyński	Kazimierz		Przecznica	2
Gantkowski	(Paweł?)		Dąbrowskiego	1
Gesske	Franciszek		Grunwaldzka	49
Glabisz	Stefan		Przecznica	9
Gluszkines			Wielka	24
Goroncy	Maksym.		Tama Garbarska	71
Gabler	Wacław		Górna Wilda	67
Goszke			Grunwaldzka	49
Gościcki	Stanisław		Przecznica	3
Grabowski	Wojciech		Św. Marcin	6
Grossmann	Marja		Ogrodowa	16
Haase	Mikołaj		Matejki	3
Hanasz	Bolesław		Pocztowa	31
Holtzer	Stanisław		Wrocławska	30
Jagielski	Czesław		Dąbrowskiego	22
Jakliński	Henryk		Fredry	12
Janiszewski			Mielżyńskiego	25/26
Jarosz	Henryk	Szpital Miejski		
Kalitowicz	Bronisław		Rzeczypospolitej	7
Kantorowicz	Ludwik		Mielżyńskiego	1
Kapuściński	Witold	Uniwersytet Poznański, Klinika Oczna	Dąbrowskiego	1
Karasiewicz	Kazimierz		Wały Batorego	2
Karwowski	Adam	Szpital Miejski, Uniwer- sytet Poznański, Klinika Dermatologiczna	27 Grudnia	18
Koehler	Wilhelm		Głogowska	51
Kolszewski	Alfred		Nowa	3

Kołaczak	M.		Długa	3
Konkiewicz	Roman		Wierzbicice	37a
Kreyn	Marcin		Wielka	12
Krzywiński	Józef		Polna	17
Kucner	Adam		Aleje Marcinkowskiego	17
Kurkiewicz Tadeusz		Uniwersytet Poznański, Katedra Histologii i Embriologii	Fredry	
Leja	Antoni		Słowackiego	38
Lipiński	Bogdan		Mielżyńskiego	4
Łabendziński	Franciszek	Uniwersytet Poznański, Klinika Terapeutyczna	Matejki	56
Markuń			Jasna	5
Matuszewski	Romuald		Wielkie Garbary	40
Michalek	Stan.		Polna	17
Noszczyński	Stefan		Chwaliszewo	76
Nowakowski	M.		Reya	4
Parczewska	Kazimiera		Kantaka	2
Paszkiet	H.		Skarbowa	14
Polczyński	A.		Asnyka	4
Proffa	P.		Długa	1
Rossa	Antoni		Dąbrowskiego	23
Różycki	Stefan	Uniwersytet Poznański, Katedra Anatomii	Górna Wilda (Coll. Marcinkowskiego)	89
Rydlewski	Celestyn		Szkolna	11
Siebek	Narcyz		Mickiewicza	29
Skowroński	Bronisław		św. Marcin	25
Skubiszewski	Ludwik	Uniwersytet Poznański, Katedra Anatomii Pato- logicznej	Szkolna	14
Słoniński	Zygmunt		Pocztowa	28
Smoliński	Emil		Górna Wilda	29
Sobecki	Władysław		Aleje Marcinkowskiego	24
Sokołowska	Maria		Chwaliszewo	70
Sokołowski	Władysław		Chwaliszewo	70
Sokołowski	Lucjan	Szpital Miejski	Głogowska	100
Starkowski			plac Działowy	5
Stęszewski	Czesław		św. Marcin	66/67
Sulek	Ryszard	Szpital Miejski		
Surzyński	Leon		Kraszewskiego	12
Szulc	Tadeusz	Szpital Miejski	Ratajczaka	29
Świgoń	Walenty		Matejki	50
Tabędzki	R.		Jasna	5
Theile	Walter		Cieszkowskiego	4
Toporski	F.		27 Grudnia	2
Ulatowski	Tadeusz		Chełmońskiego	2
Walkowski	Tadeusz		Ratajczaka	11

Wierusz	Antoni		Matejki	50
Wierzbicki	Romuald		Wrocławska	28/29
Wilczkowski	Eugeniusz		Górna Wilda	29
Wróblewski	Kazimierz		Matejki	55
Wrzosek	Adam	Uniwersytet Poznański, Katedra Historii i Filo- zofii Medycyny, Zakład Antropologii	Sołacz	
Zaremba	Gustaw		Grottgera	3
Zieliński	Stanisław		Polna	17
Ziółkowski	Czesław		Aleje Marcinkowskiego	21
Ziółkowski	Maksymilian		Niegolewskich	4
Znaniński	Leon		Wyspiańskiego	6
Żniniewicz	Janina	Zakład Wodolecznictwa dr. Jana Żniniewicza	3 Maja	2
Żuralski	Tadeusz	Uniwersytet Poznański, Klinika Położnicza	Polna	20

Źródło: oprac. własne na podstawie: Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential), Poznań 1923.

upoważniającym do prowadzenia apteki stała się koncesja osobista lub sprzedażna, czyli taka, która mogła być sprzedawana uprawnionemu aptekarzowi wraz z apteką. Po 1894 roku były wydawane koncesje osobiste, które wykluczały dziedziczenie i dobrowolne sprzedawanie aptek, a posiadacz apteki i koncesji nie miał wpływu na wybór następcy, ponieważ otrzymywał je w drodze konkursu. O pierwszeństwie w uzyskaniu koncesji w czasach pruskich decydowało nie tylko wykształcenie, ale i zasługi polityczne. Prawo pruskie obowiązywało przez prawie całe dwudziestolecie międzywojenne.

W kolejnych latach aptekarze nadal mieszkali przede wszystkim przy ul. św. Marcin, Starym Rynku czy placu Wolności. „Urzędowy spis abonentów sieci telefonicznej Okręgu Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Poznaniu z 1926/27 roku” wymienia 12 aptekarzy posiadających telefon.

Ciekawym i ważnym źródłem do badań socjotopograficznych jest również „Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy-dentystów, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentystycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecznych, ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny” wydany w przeddzień wybuchu II wojny światowej. W części trzeciej, zatytułowanej „Farmaceutyci”²², wymieniono aż 103 osoby. Do tak znaczącego zwiększenia liczby farmaceutów przyczynił się rozwój działalności dydaktycznej Oddziału Farmaceutycznego Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Poznańskiego²³.

²² <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=101293&from=publication>

²³ P. Skalski, K. Pękacka-Falkowska, *Poznańscy studenci farmacji w latach 1920-1939: studium z zakresu historii społecznej*, „Analecta: studia i materiały z dziejów nauki” 2016, nr 2 s. 139-195.

Wykres 1. Aptekarze poznańscy wymienieni w „Urzędowym spisie lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej” z 1924/1925 roku według typu apteki

Mapa 3. Aptekarze posiadający telefon w Poznaniu w 1926 roku

Źródło: oprac. własne na podstawie: Urzędowy spis abonentów sieci telefonicznej Okręgu Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Poznaniu 1926-27, Poznań 1926.

Przed wybuchem II wojny światowej farmaceuci mieszkali przede wszystkim przy ul. Ratajczaka, placu Wolności, Alei Karola Marcinkowskiego, Dąbrowskiego i Focha. Najwięcej z nich, bo aż 43 osoby, zamieszkiwało na terenie Śródmieścia. Byli to nie tylko aptekarze, ale także inspektorzy farmaceutyczni, jak Alfred Reysner, pracownicy zakładów przemysłowych, jak Rafał Adamski, czy też pracownicy naukowci Uniwersytetu Poznańskiego, jak Jerzy Tułeczki. Aż 21 farmaceutów zamieszkiwało na Łazarzu, 19 na Jeżycach, 3 na Chwaliszewie²⁴. Można zauważyć, że wśród farmaceutów pojawiły się stosunkowo liczne kobiety²⁵.

Mapa 4. Aptekarze w Poznaniu w 1939 roku

Źródło: oprac. własne na podstawie: „Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy-dentystów, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentystycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecznych, ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny”, Poznań 1939.

²⁴ <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/>

²⁵ Zob. P. Skalski, K. Pękacka-Falkowska, *Poznańscy studenci...*

Tabela 4: Wykaz farmaceutów w Poznaniu w 1939 roku

Nazwisko	Imię	Ulica	Numer domu
Adamski	Rafał	Grunwaldzka	18
Amrogowicz	Alfons	Wrocławska	31
Biniecki	Stanisław	27 Grudnia	18
Błaszczyk	Stanisław	Focha	47a
Borowski	Władysław	Chwaliszewo	76
Buczkowski	Stanisław	Aleje Marcinkowskiego	10
Budnikowski	Bogdan	Główna	31
Busza	Władysław	Kręta	7
Cegielski	Henryk	plac Wolności	13
Chrzan	Zbigniew	Górna Wilda	61
Chwojka	Stanisław	Stary Rynek	75
Cieślowski	Tadeusz	27 Grudnia	18
Czechanowski	Janusz	Focha	125
Dąbrowska	Maria	plac Wolności	12
Dalski	Bogdan Józef	Mickiewicza	24
Dąbrowski	Tomasz	plac Wolności	12
Denizot	Alfred	3 Maja	3
Dobrzyńska-Kamrowska	Janina	Bazar	
Drecki	Konrad	Górna Wilda	12
Dzierzgowski	Władysław	Focha	147
Fabianowska	Bronisława Ida	Wrocławska	31
Fibak	Leonard	Mylina	15
Florczak	Szczepan	Działyńskich	9
Gańcza	Tadeusz	Łąkowa	8
Gawroński	Józef	plac Sapieżyński	2a
Gawrychowa	Halina	plac Jackowskiego	15
Gerdena	Stefan	Aleje Pułaskiego	18
Głowacki	Antoni	Matejki	51
Głowacki	Witold	Mickiewicza	13
Grobelny	Mieczysław	Focha	39
Grodnicki	Józef Taczan	Mielżyńskiego	21
Hanelt	Józef	Górna Wilda	61
Hoffmann	Tadeusz	Niegolewskich	22a
Hołoga	Halina	Stroma	26
Hubertowa	Józefa	Czesława	19a
Jeske	Józef	Stary Rynek	41
Karbowski	Kazimierz Józef	Szymańskiego	3
Karpińska-Wiśniewska	Maria	Focha	153
Karpiński	Władysław	Niegolewskich	19
Kierzyński	Leon	Piłsudskiego	4
Knobelsdorf	Karol	Górna Wilda	3
Kowalczyk	Stefan	Górna Wilda	61

Kowalski	Kazimierz	Szwajcarska	11
Kozłowska	Irena Maria	27 Grudnia	18
Kruszewski	Mieczysław	Wielka	7
Kucharska	Sabina	Bluszczowa	1
Kulesza	Piotr	Krzyżowa	3
Lafasówna	Wanda	Gajowa	4
Lesińska	Zofia	Szamotołska	22
Linkowski	Michał Jerzy	Wyspiańskiego	21
Litkowska	Janina	Wały Zygmunta Starego	10a
Lubierska	Felicja	Matejki	
Łowicki	Lechosław	Fredry	2
Łukaszyk	Alfons	Orzeszkowej	10
Maciejewska	Irena	Mickiewicza	22
Maćkowiakówna	Krystyna	Gajowa	1
Marcinkowski	Czesław	Małeckiego	53
Marcinkowski	Władysław	Górna Wilda	61
Michalak	Józef Stanisław	Starołęcka	83
Mindowiczówna	Danuta	Plac św. Krzyski	
Miklaszewska	Maria	Skryta	10
Milewski	Ludwik	plac Sapieżyński	
Milewski	Marian	Matejki	57
Morawski	Czesław	Kraszewskiego	12
Morawski	Wacław	Kraszewskiego	12
Narzyński	Henryk Leon	Młyńska	2
Nietupski	Julian	Wały Jana III	7
Nowaczyński	Stefan Ludwik	Ratajczaka	27
Nyklewicz	Marian	Ratajczaka	28
Nyklewiczowa	Janina	Ratajczaka	28
Okopiński	Tadeusz	Wyspiańskiego	12
Olszak	Florentyna	Łąkowa	1/2
Ostrowicz	Stefan	Stary Rynek	37
Pasierbińska	Maria	Graniczna	15
Petrykowska	Janina	Konopnickiej	22
Pniewska	Gertruda	plac Wolności	13
Pyszkowski	Wojciech	Główna	53
Reysner	Alfred	plac Jackowskiego	52
Rogała	Jan	Strusia	9
Schreiberowa	Eleonora	plac Działowy	7
Skarżyński	Kazimierz	Aleja Szopena	8
Skarżyński	Wojciech	Chłapowskiego	2
Skubiówna	Janina	Ratajczaka	12
Sławek	Władysława	Bazar	
Sławkówna	Władysława	Bazar	
Smigajówna	Maria	Focha	47
Stachowiak	Marian	27 Grudnia	18

Stockówna	Janina	Dąbrowskiego	76
Sysiakówna	Stanisława Wanda	Stary Rynek	75
Szulc	Bogdan	Matejki	1
Szymanowicz	Stefan	Dąbrowskiego	76
Szymański	Jerzy Florian	27 Grudnia	18
Tułecki	Jerzy	Chwaliszewo	
Tuszyński	Antoni	Dąbrowskiego	5
Urbański	Eugeniusz	Prusa	5
Walkowski	Jerzy	Chwaliszewo	76
Wawrzyniak	Jan	Strzelecka	25
Wawrzyniakówna	Helena	Jasna	5
Wener	Stanisław	Raczyńskich	11
Wilczewski	Władysław	Mazowiecka	12
Winkler	Józef Aleksander	Matejki	39
Wysocki	Józef	Ratajczaka	12
Ziętarska	Władysława	Dębiecka	6

Źródło: oprac. własne na podstawie: Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy-dentystów, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentystycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecznych, ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny, Poznań 1939.

Zakończenie

W dwudziestoleciu międzywojennym zawód farmaceutyczny w Poznaniu rozwijał się dynamicznie. W mieście mieszkało i pracowało coraz więcej farmaceutów, początkowo zatrudnionych głównie w aptekach ogólnodostępnych, ale z czasem znajdujących inne posady, np. w przemyśle. W latach 1923-1939 właściciele aptek na ogół posiadali przy nich mieszkania. Najwięcej aptekarzy mieszkało w Śródmieściu, jednak rozwój pozostałych dzielnic, tj. Jeżyc, Łazarza i Wildy, sprawił, że kolejne apteki powstawały także w tych miejscach. W dwudziestoleciu międzywojennym rozpoczęła się feminizacja zawodu farmaceuty.

Wykaz źródeł:

1. Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential) z 1923, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=90630&from=publication>
2. Urzędowy spis lekarzy uprawnionych do wykonywania praktyki lekarskiej oraz aptek w Rzeczypospolitej Polskiej z 1924/1925 roku, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=102800&from=publication>
3. Książka adresowa miasta stołecznego Poznania; Telephone directory address-book (business and residential) z 1926 roku, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=9725&from=publication>

4. Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej Okręgu Poznańskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów z 1926 roku. Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=403886&from=publication>
5. Urzędowy spis abonentów sieci telefonicznej Okręgu Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Poznaniu 1926-27, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=335963&from=publication>
6. Księga adresowa miasta stołecznego Poznania na rok 1933
7. Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=403886&from=publication>
8. Księga adresowa dla handlu-przemysłu-rzemiosła stoł. M. Poznania zawierająca alfabetyczny spis adresów wszelkich przedsiębiorstw handlowych przemysłowych oraz warsztatów rzemieślniczych z lat 1936/1937, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=110754&from=publication>
9. Urzędowy spis: lekarzy, lekarzy-dentystów, farmaceutów, felczerów, pielęgniarek, położnych, uprawnionych i samodzielnych techników dentystycznych oraz wykazy: aptek, szpitali, ubezpieczalni społecznych, ośrodków zdrowia, przychodni samodzielnych oraz centrali i filii Państwowej Szkoły Higieny, Cz. III. Farmaceuci z 1939 roku, Zdigitalizowana księga jest dostępna jako źródło elektroniczne: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=101293&from=publication>
10. Spis abonentów telefonów m. st. Poznania z uwzględnieniem branż i zawodów z roku 1939, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=105097&from=publication>

Wykaz literatury:

1. Filipiński Łukasz, *Socjotopografia Torunia w okresie międzywojennym w świetle analizy ksiąg adresowych z 1923 i 1932 roku*, „Rocznik Toruński”, 2016, s. 107.
2. Jaffe M., *Księstwo Warszawskie i konstytucja municypalna 1806-1832* [w:] *Poznań pod panowaniem pruskim*, Poznań 2012, s. 123-124.
3. Kaniecki A., *Rozwój gospodarczy Poznania*, [w:] *Poznań, Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004, s. 210-560.
4. Kędełski M., *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Poznania*, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 262-263.
5. *Materiały do historii aptek wielkopolskich*, zestawili i opracowali L. Kostrzeński, Poznań 1929.
6. Mrugańska-Banaszak M., *Rozwój przestrzenny Poznania*, [w:] *Dzieje Poznania*, t. 2, cz. 1, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 817-825.
7. Ostrowska-Kębowska Z., *Architektura i budownictwo w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Poznania*, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 102-110.
8. Skalski P., Pękacka-Falkowska K., *Poznańscy studenci farmacji w latach 1920-1939: studium z zakresu historii społecznej*, „Analecta: studia i materiały z dziejów nauki” 2016, nr 2 s. 139-195.
9. Wędzki J., *Rozwój przestrzenny miasta w latach 1793-1815*, [w:] *Dzieje Poznania*, pod red. J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, Warszawa-Poznań 1994, s. 95-101.
10. Zielińska-Nowicka Agnieszka, *Źródła do badania zagadnień demograficznych i socjotopograficznych w XIX-wiecznym Toruniu*, „Rocznik Toruński”, 2008, s. 162.
11. Zdrojewska-Nowak Marta, *Produkty lecznicze i wyroby medyczne reklamowane na łamach „Gazety Toruńskiej” (1867-1921). Wybrane przykłady*, „Rocznik Toruński” 2016, s. 205-224; <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-348da56a-e4cb-40a6-9557-e88a8a868a19?q=bwmeta1.element.cejsh-84fc94c4-6f45-4037-a321-8e1dbcd8ff9;7&qt=CHILDREN-STATELESS> (dostęp: 06.06.2018). Na podstawie pracy magisterskiej obronionej na Wydziale Farmaceutycznym UMP.